

DAGERAAD DER DEMOCRATIE?
De politieke dimensie van de burgerlijke oproerigheid
tijdens stadhouder Willem IV (1747-1751)

Jan A.F. de Jongste

Gedurende de laatste decennia hebben tal van aspecten van de achttiende eeuw opnieuw de aandacht van het historisch onderzoek getrokken. Nieuwe vragen en invalshoeken hebben kleur gegeven aan een periode, die lange tijd slechts de somberheid van verval en achteruitgang leek te tonen. Ook de beroeringen tijdens het korte stadhouderschap van Willem IV in het westen en noorden van de Republiek werden daarbij in een nieuwe, bredere context geplaatst, al is in een ware herdenkingsmanie de aandacht vooral de patriotten ten deel gevallen. Voor deze laatsten vormden de gebeurtenissen van 1747 en volgende jaren een dieptepunt in de politieke ontwikkeling, de opstandige burgers waren in hun ogen *canaille*, door Oranje omgekocht uitschot dat door zijn acties de invoering van het verfoeide stadhouderlijke stelsel mogelijk had gemaakt. Toen in 1948 H.A. Enno van Gelder vanuit het historisch inzicht van die tijd zijn *Vijf eeuwgetijden* schreef, koos hij als titel voor het essay over de achttiende eeuw: 1748. Dageraad der democratie.¹ In onderstaande bijdrage zal de vraag centraal staan, of recent onderzoek naar de politieke kant der beroeringen bevestigt dat tegen het midden van de eeuw de dageraad gloorde van volksinvloed en democratisch besef.

De succesvolle inval van een Franse troepenmacht in Zeeuws-Vlaanderen in april 1747 bracht onrust in een aantal Zeeuwse steden, waarvan de Oranjegezinden handig wisten te profiteren. Na enkele dagen van incidenten gingen de Staten van Zeeland overstag door de benoeming van Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder en kapitein- en admiraal-generaal. De beroering sloeg over naar Holland, dat zich op 3 mei 1747 schikte in wat niet langer ontkoombaar leek. Utrecht en Overijssel volgden eveneens het Zeeuwse voorbeeld. Daarmee was de omwenteling, waarbij Willem IV stadhouder werd over alle Nederlandse gewesten, een feit. De meeste der zittende regenten gaven van een verrassend aanpassingsvermogen blijk, zich duidelijk niet genegen tonend hun politieke toekomst door oppositie op het spel te zetten. Dat laatste gold duidelijk minder voor Amsterdam, dat vanuit een traditioneel republikeinsgezind verleden met

1 H.A. Enno van Gelder, *Vijf eeuwgetijden* (Amsterdam 1948).

argwaan de Oranjepretenties bezag en sterk geneigd was elke koerswijziging aan het stadsbelang te toetsen.

De oorlog verliep ongunstig. In verband met de militaire tegenslagen gelastten de Hollandse Staten stedelingen en plattelanders zich te oefenen in de wapenhandel. De stedelijke schutterijen waren overal sterk in verval geraakt, zodat in Leiden kon worden opgemerkt dat sommige schutters "qualijk wisten op wat schouder zij de snaphaen moesten dragen".² In de Hollandse steden leidde het Statenbesluit tot reactivering van de schutterijen, die van oudsher belast waren met de bewaking van de stad en bijstand verleenden bij de handhaving van orde en gezag. Zij bestonden meestal uit een aantal vendels, die op hun beurt onderverdeeld waren in kleinere eenheden. Deze verdeling correspondeerde met de wijken en buurten waarin een stad verdeeld was. Schutters waren in beginsel alle mannelijke burgers tussen achttien en zestig jaar. Aangezien de beter gesitueerden veelal gebruik maakten van de mogelijkheid tot uitkoop, ontstond een duidelijk verschil tussen degenen die daadwerkelijk hun schuttersplicht vervulden en contribuanten, op wie in noodgevallen een beroep kon worden gedaan.

De opperste leiding berustte bij de officieren, die samen de kriegsraad vormden en door de burgemeesters werden benoemd. Het waren meestal leden van de vroedschap of personen die tot regentengeslachten behoorden of daarmee nauw gelieerd waren. De sociaal veel lager geklasseerde onderofficieren deden het eigenlijke werk. Voor deze onderofficieren waren de promotiemogelijkheden uiterst gering, ook voor de hogere rangen, die zich de weg naar een officiersfunctie versperd zagen door de benoemingspolitiek der burgemeesters. Relletjes, bij voorbeeld tegen katholieke medeburgers in mei en september 1747 waarbij de schutterij in actie moest komen, en vooral de door de Staten bevolen oefening in de wapenhandel, brachten de schutters vaker dan voorheen bij elkaar. In juni 1747 stelde een aantal Leidse schutters de eis, dat zij de oude privileges van de schutterij terug wilden hebben. Zij verzamelden zich bovendien op de Doelen, het oefengebouw van de schutterij, zonder daarvoor toestemming te hebben gevraagd. In Haarlem kwamen eind mei 1747 de gezamenlijke onderofficieren met succes in het geweer tegen een beslissing van de kriegsraad. Enkelen namen bovendien uit onvrede met de staat van de burgerwacht het initiatief tot de vorming van een afzonderlijk exercitiegenootschap. De burgemeesters gaven pas na lang aarzelen gehoor aan hun verzoek om de Doelen voor hun oefeningen ter beschikking te stellen. De bedoeling van de oprichters van dit vrijcorps was 'om bekwaame schutters en officieren voor de Burgerij uit te leveren, bestaand uit de gegoedste Burgers'. Tekenend mag genoemd worden dat de leden zelf met meerderheid van stemmen hun officie-

2 M. Prak, 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 106 (1991) 370.

ren kozen, hetgeen derhalve sterk contrasteerde met de wijze waarop in de schutterij de officieren werden aangesteld.³

Wat in Haarlem weldra als 'burger-recht' werd aangemerkt, was een van het stadsbestuur onafhankelijke krijgsraad. De eis van een vrije krijgsraad, die in de burgerlijke beroeringen van 1672 voor het eerst was gesteld, hield niet alleen in dat de regenten uit de leiding van de schutterij moesten worden geweerd, maar ook dat de schutters eventueel zelf hun hoogste officieren moesten kiezen. In dit verband is relevant, dat de schutterij gewoonlijk werd aangeduid met de term 'burgerij'. Juist in perioden van politieke crisis ageerde men vanuit de opvatting, dat de schutterij *de* organisatie was van de burgerij of tenminste als zodanig diende te functioneren. Daarin speelde de herinnering door aan een verleden, waarin de schutterij niet alleen over politieke zaken geraadpleegd was, maar ook invloed had uitgeoefend op de personele samenstelling van de stedelijke regering. Bij resolutie van 23 maart 1581 hadden de Staten van Holland formeel aan elke invloed van onderop een eind gemaakt. De herinnering aan de tijdens de Opstandsjaren toegevalen uitzonderlijke positie leefde in 1672 nog zeer sterk. Dat leidde toen niet alleen tot de roep om een vrije krijgsraad, maar ook tot de eis van openbaarmaking der stedelijke handvesten en privileges en tot concrete voorstellen voor de samenstelling van de vroedschap.

In 1747 en daarna wortelde de ontevredenheid der in de schutterij georganiseerde burgers in de actualiteit: oorlogsomstandigheden, een opgaand prijspeil en een als drukkend ervaren, ingewikkeld en fraudegevoelig fiscaal stelsel. Zij werd aangewakkerd door de herinnering aan de harde winters en de duurte der eerste levensbehoeften van enkele jaren terug. Daardoor bleef de op versterking van de stadhoudelijke macht aansturende orangistische propaganda niet zonder invloed. De formulering van verzoekschriften was de vertrouwde vorm, waarin de onvrede tot uitdrukking werd gebracht. Het voortouw namen enkele Rotterdamse Oranjeaanhangers, die in overleg met het hof tot handelen over gingen. In hofkringen ontbrak het niet aan personen die de ontevredenheid wilden gebruiken om de zittende regenten onder druk te zetten. Hun grote voorbeeld was Willem III, hun doel de invoering van de erfelijkheid van het stadhouderschap in de mannelijke en vrouwelijke lijn en de verwerving van extra inkomsten ten behoeve van de oorlogvoering.

Het concrete aangrijpingspunt voor de Rotterdamse actie en de daarop volgende adresbewegingen in Haarlem, Gouda en Amsterdam was de introductie van de als *Liberale gift* bekend geworden buitengewone vermogensheffing, die in tal van pamfletten stevige kritiek ontmoette. Ook de rekestten uit het najaar van 1747 waren kritisch, vooral omdat deze 'vrijwillige' heffing tot verhoging van de belastingdruk leidde. Het alternatief was overal de publieke verkoop van ambten, waarvan de opbrengst het land als "een altyd lopende

3 Prak, a.w., 370-373. J.A.F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (Dieren 1984) 148-154.

fonds" ten goede zou komen. Deze vooral tegen de begevingspraktijk der regenten gerichte eis stuitte ten slotte echter op een veto van de stadhouder. Het gevolg was, dat de acties in Gouda en Haarlem volledig in het zand liepen en ook in Amsterdam de rust terugkeerde. Het hof kon tevreden zijn: de invoering van de *Liberale gift* stuitte nu nergens meer op tegenstand, de ambtenverkoop was van de baan, en ook de erfelijkheid van het stadhouderschap ontmoette weinig verzet meer - Zeeland, Utrecht en Overijssel volgden weldra het Hollandse voorbeeld. Het laatstgenoemde gewest moest zich tevens schikken in het herstel van het regeringsreglement uit de tijd van Willem III.

Meer moeite kostte de versterking van de Oranjemacht in die gewesten waar Willem IV al vóór de omwenteling stadhouder was maar waar zijn invloed door traditie of reglementering beperkt was. In Gelderland stemde de landdag onder de druk van heftige onlusten in de belangrijkste steden niet alleen toe in de erfelijkheidskwestie, maar tevens in de opheffing van het reglement van 1722 en de terugkeer naar het regeringsreglement van 1675. Willem IV kreeg aldus meer macht dan zijn grote voorbeeld Willem III ten deel was gevallen. Zijn verbeterde positie werd in 1750 in een nieuw regeringsreglement vastgelegd. Bovendien werden in 1748 en 1749 wetsverzetten doorgevoerd, eerst in Nijmegen en daarna ook in andere steden. Het kwam in de zomer en het najaar van 1748 wel tot oproeren tegen de belastingpachters,⁴ doch zo er in Gelderland al sprake was van enig hervormingsstreven, dan viel dit volledig samen met het Orangistische program tot invoering van een stadhouderlijk machtsstelsel, gebaseerd op een breed scala van benoemings- en recommandatierechten.

In de noordelijke gewesten tekende zich een soortgelijke ontwikkeling naar stadhouderlijke machtsvergroting af, doch anders dan in Gelderland raakte dit streven nadrukkelijk verknoopt met een brede protest- en rekestbeweging. Naast de erfelijkheidskwestie speelden hier op inperking van het oligarchisch bestel en herziening van het belastingstelsel gerichte eisen een hoofdrol. In maart 1748 kwam het in Stad en Lande tot openlijk verzet tegen de regenten en jonkers. Afgevaardigden van burgers en Ommelander boeren zetten de Groninger Staten met allerlei eisen betreffende bestuur, rechtspraak en belastingen succesvol onder grote druk. Tot voldoening van de Oranjepartij eindigden de beroeringen ten slotte in de oplegging van een *Reglement reformatoir*, waarin tal van benoemingsrechten uitdrukking gaven aan de excessieve groei van de stadhouderlijke macht (november 1749). Overigens werd hierbij ook een aantal verbeteringen van institutionele aard en op het terrein van de rechtspraak aangebracht. Dat nieuwe blijken van ontevredenheid voorlopig uitbleven, hangt wellicht ook samen met het feit dat de al wat opgeleefde economische bedrijvigheid in de volgende jaren toenam, vooral in de venen en op het platteland.

De onrust in Groningen sloeg weldra over naar het aangrenzende 'landschap' Drenthe, culminerend in een bijeenkomst van volmachten in Schoonloo

4 Gelderland maakte geen eind aan het systeem van verpachte belastingen, evenmin Zeeland en Drenthe.

(juni 1748). Het resultaat was de opstelling van een program van eisen, waarin natuurlijk om de erfelijkheid van het stadhouderschap werd gevraagd. Veruit de meeste artikelen waren echter gewijd aan financiële zaken en de misbruiken die daarin waren binnengeslopen. Eind juli 1748 kwam een groep eigenerfden uit Noord-Drenthe met de veel verdergaande eis van controle door onpartijdige rechtsgeleerden op het financiële beleid en met een oproep aan alle kerspelen om afgevaardigden te zenden naar de algemene rekendag. De door het landshapsbestuur te hulp geroepen Willem IV verhinderde dit echter door eind augustus troepen te sturen. Een nieuwe vergadering van volmachten koos nu de gematigde weg van een beroep op de stadhouder om hervormingen door te voeren. Pas in het najaar van 1749 arriveerden drie commissarissen van de prins in Assen. Het toen gevoerde overleg resulteerde in de *Eenendertig poincten van redres*, die dadelijk de goedkeuring verwierven van de Staten. Hoewel de eigenerfden hierbij geen grotere greep op het financiële beleid kregen, werd een halt toegeroepen aan enkele corrupte praktijken in het financiële beheer. Het oligarchisch bestel als zodanig werd niet aangetast.

In Friesland begonnen de beroeringen met het omverhalen van de pachters-huisjes en andere acties tegen kenmerkende attributen van het belastingstelsel. Deze vernielingen vormden de inleiding tot een lange reeks van aanvallen op het tot een rigide oligarchie verworpen bestuursstelsel. In juni 1748 stelden ongeveer driehonderd afgevaardigden van steden en grietenijen een aantal eisen op papier, zoals erfelijkheid van het stadhouderschap in de beide linies, terugkeer naar de *poincten reformatoir* uit 1672 en 1673, vervanging van de verpachte belastingen door een hoofdelijke omslag en controle op het financiële beleid. De druk op de Friese Staten werd weldra sterk vergroot door het geregeld samenkomen van afgevaardigden uit het hele gewest in de Leeuwarder Doelen, die allerlei verlangens en voorstellen formuleerden met als belangrijkste eis de vorming van een permanent controle-orgaan, dat de handelingen van de Staten aan een voortdurend toezicht zou moeten onderwerpen. Dat ging het van elke 'nieuwigheid' afkerige hof uiteraard veel te ver: eind juli 1748 stuurde Willem IV troepen om ook hier zijn uit de band springende aanhang tot de orde te roepen.

De opgeluchte oligarchie accepteerde zonder verzet een nieuwe instructie, die aan de stadhouder een bijna onbepaald benoemingsrecht toekende. In december 1748 verscheen Willem IV zelf ten tonele. Hij legde de Staten een nieuw *Reglement reformatoir* voor, dat als "fundamentele en onverbreekelijke wet" aanvaard werd. Dit corrigeerde wel enkele in het oog lopende misstanden op het terrein van het stemrecht, doch was in de eerste plaats bedoeld om de uitgebreide macht van de stadhouder stevig te verankeren. Aan de dominerende positie van de grietmannenoligarchie werd geen eind gemaakt, evenmin aan vindingrijke pogingen de stemrechtbepalingen te ontduiken.

Overal in het Noorden vormde het bijeenkomen van representanten uit de middengroepen der bevolking het kernmoment in het verzet tegen de misstanden in het oligarchische bestel. Natuurlijk streefde men naar versterking van de Oranjemacht, uiteraard in de verwachting dat de stadhouder de misbruiken van

de heersende elite een halt toe zou roepen. Het meest opvallende is dat men medezeggenschap in en controle op het beleid wenste voor een grotere groep van ingezetenen dan de zittende machthebbers alleen. Het was vooral het financiële beleid, dat in het centrum van de belangstelling stond. Van een verbreding van de oligarchie kon echter geen sprake zijn, omdat het Oranjebe-wind een dergelijke uitbreiding als belemmering van de eigen machtsaspiraties zag. Voor degenen die ondanks evidente kwalificaties buiten de bestuurlijke macht werden gehouden had deze ontwikkeling een teleurstellend verloop.

Medio juni 1748 kwam het in Holland onder invloed van de gebeurtenissen in Friesland tot heftige uitbarstingen tegen de belastingpachters, het eerst in de sterk vervallen textielsteden Haarlem en Leiden, wat later in Den Haag en Amsterdam. Overal bleek de schutterij een onbetrouwbaar machtsmiddel: de schutters weigerden de pachters te beschermen. De in het nauw gedreven stadsbesturen van Haarlem en Leiden schaften de verpachting af en schorpten tevens de invordering van alle belastingen op, hetgeen de Haarlemse regenten tot tweemaal toe op een scherpe veroordeling door de Staten van Holland kwam te staan. De Amsterdamse burgemeesters, niet ten onrechte van mening dat van afschaffing van de verpachting geen sprake kon zijn zolang geen alternatief voorhanden was, wisten een deel van de schutterij ten slotte tot optreden te bewegen.

Tot verrassing der gedeputeerden stelde Willem IV op 25 juni in de Hollandse Staten voor de verpachting af te schaffen en zich op een andere heffingsvorm te beraden, waarbij hij met nadruk op de mogelijkheid van een hoofdelijke omslag wees. De overrompelde Staten gingen dadelijk akkoord, ook na ruggespraak Amsterdam. Door het wegvallen der accijnzen kon de bevolking profiteren van de lagere prijzen der eerste levensbehoeften. De overheden van gewest en steden misten plotseling de inkomsten uit de vroeger verpachte middelen, een situatie die nog geruime tijd voortduurde, omdat de eind juli 1748 ingevoerde tijdelijke heffing (het zogenaamde *provisieel middel*) veel voorbereiding kostte, tegenwerking ondervond en ten slotte minder opbracht dan begroot. Door de stadhouder in mei 1749 voor de keuze gesteld tussen een stelsel van hoofdelijke aanslag en inning van de voorheen verpachte belastingen door ambtenaren, gaven de Staten de voorkeur aan het laatste: met de invoering van de collecte per 1 januari 1750 keerde derhalve niet de verpachting, maar wel het stelsel van accijnzen goeddeels terug.

Medio juni 1748 stelden in Haarlem, nog tijdens de gewelddadigheden tegen de belastingpachters, groepen schutters verzoekschriften op. Deze actie groeide uit tot een ware rekestbeweging, toen de door het hof naar Haarlem gezonden opperstalmeester Grovestins alle acht vendels van de schutterij uitnodigde eventuele grieven op schrift te stellen. Het resultaat was een reeks van vaak onbeholpen geformuleerde, soms onderling tegenstrijdige verlangens, die voor het merendeel betrekking hadden op de belastingen, de positie van de krijgsraad, de stedelijke ambten, de rechten van de gilden, de handvesten en privileges en vooral de slechte ontwikkeling in de textielnijverheid. Net als in Friesland was de ergernis over het fiscale systeem dus deel van een veel

Plundering van het huis van de wijnkoper-pachter Van Arssen in Amsterdam, 25 juni 1748.
Gravure van S. Fokke (1777). Foto Prentenkabinet Leiden.

ruimere ontevredenheid. Het waren in de schutterij georganiseerde burgers, die bereid waren die ontevredenheid vorm te geven. Een opvallend aspect van de schuttersacties was de steeds opnieuw naar voren komende bezorgdheid over een mogelijke ingreep door het staatse leger.

Ook in Leiden kwamen de schutters op eigen gezag in de Doelen bijeen en zetten zij de magistraat onder druk. Hun discussies leidden tot de formulering van een aantal eisen, die als *Nasporing van de beswaarnissen* enige tijd later in druk werden verspreid. Een aantal eisen komt wat de strekking aangaat overeen met hetgeen de Haarlemmers hadden verlangd, doch het stuk als zodanig vertoont een veel grotere coherentie, gaat beduidend verder en heeft het karakter van een burgerprogramma met een sterk politiek accent. Het belangrijkste praktische voorstel hield in, dat in alle kwartieren der acht schuttersvendels gecommitteerden moesten worden gekozen. Deze zouden de verlangens in de beproefde vorm van een rekest moeten gieten en aan het stadsbestuur presenteren. Eén der artikelen in de *Nasporing* verlangde van het stadsbestuur inzage in de boeken door een commissie van burgergedeputeerden, aan wie ook in de toekomst een controlerende taak zou dienen toe te vallen. Evenals in Haarlem

vormde de schutterij het kanaal waarlangs de bestaande onvrede zich baanbrak en ook hier speelde felle afkeer van een mogelijke ingreep door het leger een grote rol. Er werden inderdaad 64 gecommitteerden aangewezen, waaruit later tien 'oppersprekers' als woordvoerders werden aangesteld. Eén van hun eerste taken was de opstelling van een verzoekschrift op grond van discussies aan de basis. Die fase kan echter niet los worden gezien van de gebeurtenissen in Amsterdam.

Tijdens of kort na het oproer tegen de pachters kwam het in Amsterdam tot de formulering van een stuk, dat elf artikelen bevatte en onder de naam 'concept' bekend is geworden. Het stamde uit een kring rond de befaamde publicist Rousset de Missy, die zelf op de achtergrond bleef.⁵ De belangrijkste woordvoerder werd weldra de uit Haarlem afkomstige patroontekenaar Hendrik van Gimnig. Dit "doortastend democratisch programma"⁶ bevatte niet alleen de eis van een vrije krijgsraad, maar onder andere ook verkiezing door de burgerij van de vroedschap en van de burgermeesters uit dat lichaam, het recht op nominatie van de bewindhebbers van de VOC en de WIC uit de voornaamste kooplieden, verkoop van ambten, herstel van de privileges en teruggave van de Doelen. Op verschillende plaatsen in de stad vonden bijeenkomsten plaats, er verschenen stukken met minder vergaande eisen en weldra zag ook een oproep om in elke schutterswijk gecommitteerden te kiezen het licht. Zoals bekend, kwam er een gematigd tegenprogram, dat de goedkeuring had van het hof. Deze 'Drie artikelen' verlangden eveneens een vrije krijgsraad en herstel van de "door den tijd vervallene privilegiën en praerogativen", doch daarnaast redres inzake de ambten en overgave van de posterijen aan de prins, kwesties die ook in het najaar van 1747 aan de orde waren gesteld en die Willem IV tegelijk met de afschaffing van de pachten nadrukkelijk in de aandacht der Hollandse Staten had aanbevolen.

De strijd tussen de radicalen, die vooral aanstuurden op het kiezen van burgergecommitteerden, en de met het hof in verbinding staande gematigden met als voorman de porceleinverkoper Daniël Raap speelde zich af in de Kloveniersdoelen. Het doelengebouw, dat niet meer als zodanig in gebruik was doch door opgewonden burgers met een beroep op oude rechten in bezit werd genomen, had een duidelijk symbolische waarde als oefen- en ontmoetingsplaats van de schutterij, de enige organisatie waarin de burgerij als burgerij herkenbaar was. Het stadhoudelijke hof, met Bentinck als gangmakend adviseur, gebruikte de Doelistenleiders om de beweging te sturen en tegelijkertijd de

5 Op zijn ideologische bijdrage heeft vooral Margaret C. Jacob gewezen, zowel in *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans* (Londen 1981) als in latere studies als 'In the aftermath of Revolution: Rousset de Missy, Freemasonry, and Locke's *Two Treatises of Government*' in: *L'Etat dei Lumi. Studi storici sul settecento europeo in onore di Franco Venturi* (Napels 1985) I, 502-515 en 'Radicalism in the Dutch Enlightenment' in Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt ed., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca/Londen 1992).

6 P. Geyl, *Revolutedagen te Amsterdam (Augustus-September 1748). Prins Willem IV en de Doelistenbeweging* ('s-Gravenhage 1936) 46.

Amsterdamse regering onder druk te zetten, dat laatste ten slotte niet zonder succes: de Amsterdamse regering stelde zijn zetels ter beschikking en nodigde de stadhouder uit om in eigen persoon de crisis tot een oplossing te brengen. Dit leidde in september 1748 tot het bekende bezoek van Willem IV aan Amsterdam, de verzetting van de wet, toekenning van een beperkt recommandatierecht aan de stadhouder en een voor de Doelisten teleurstellende beslissing over de positie van de krijgsraad.

Ook in andere Hollandse steden kwamen de burgers in het najaar van 1748 in beweging. De Haarlemmers namen de 'Drie artikelen' tot uitgangspunt, maar gingen onder invloed van de gebeurtenissen in Amsterdam al snel over tot aandrang op de stadhouder de wet te verzetten. In Leiden kozen de gecommitteerden een soort dagelijks bestuur, waarna op basis van de *Nasporing* en door toevoeging van nieuwe eisen een verzoekschrift van achttien artikelen werd geformuleerd. Het verst ging de eis van burgercontrole op de stadsfinanciën, een streven dat overigens niet aller instemming had. Weldra concentreerde men zich ook hier op verwijdering van de leidende regenten door de stadhouder. De wetsverzetting door twee commissarissen, bijna tot in detail naar het voorbeeld van Willem III in 1672, eerst in Haarlem, vervolgens in Leiden, bracht in de laatstgenoemde stad de rust niet terug. Een nieuwe rekestactie en een nog grotere pressie op de regering deden deze ten slotte alleen nog een uitweg zien in het heimelijke verzoek aan de stadhouder troepen te sturen. Op 16 november drongen deze de stad binnen, het Hof van Holland begon een onderzoek, er werden enkele arrestaties verricht en in de stad verrezen wachthuisjes.

Van heftige acties als in Leiden, waar zich bovendien enkele stakingen van arbeiders in de textielnijverheid hadden voorgedaan, was elders geen sprake. In Rotterdam, waar oproerigheid tegen de belastingpachters was uitgebleven, vielen de Oranjeactivisten uiteen in twee rivaliserende groepjes en deden zich geen ongeregelde heden voor. In Gouda kwamen de schutters in oktober 1748 in beweging, toen zich het gerucht verspreidde dat er troepen in aantocht waren. In een rekest werd onder meer aangedrongen op regeringsverandering, een vrije krijgsraad, het drukken van de stedelijke handvesten en privileges en herstel van de rechten der gilden. In Gorinchem hadden enkele burgers al in juli het geknoei van de stadsregering met de Verponding, de belasting op onroerend goed, bij de Staten van Holland aanhangig gemaakt. Ontwijkende antwoorden van de regenten leidden tot onlusten, waarop burgemeesters een kopie van het kohier ter inzage gaven. De burgers wilden echter alleen genoeg nemen met het originele kohier of een verklaring van alle leden van het stadsbestuur dat hun buiten de kopie geen ander stuk bekend was. Ook na de weinig ingrijpende wetsverzetting bleef de belastingkwestie de burgers bezig houden, zoals tijdens onlusten in 1750 en 1751 bleek.

In Schoonhoven had de regering om de onrust te bezweren de burgers op 17 augustus op de Doelen laten samenkomen om hun klachten te vernemen. Dezen kozen negen gecommitteerden, die vervolgens een verzoekschrift opstelden, waarop het stadsbestuur positief reageerde. Daarna kwam het tot de formulering van nog twee rekesten, die ter afdoening aan de commissarissen

Vergadering der PATRIOTTEN op de BURGERZAAL in de KLOVENIERS DOELEN te AMSTERDAM, in Augustus A. 1748.

Bijeenkomst van burgers (Doelisten) in de Kloveniersdoelen in Amsterdam, augustus 1748.
Anonieme gravure. Foto: Prentenkabinet Leiden.

van Willem IV werden gegeven. Ook in Schiedam werden rekesten opgesteld, waarin onder andere om het drukken van de stedelijke handvesten en privileges, handhaving van de gilden en vermindering van de belastingdruk werd gevraagd. Ook hier behoorde de beantwoording der vele artikelen tot de taken der beide commissarissen.

Hoofddoel van de missie van de twee commissarissen was het veranderen van de samenstelling der stedelijke besturen, ook in die steden waar zich nauwelijks of geen wanordelijkheden hadden voorgedaan. Alleen Dordrecht bleef om niet geheel duidelijke redenen van een bezoek der commissarissen verschoond. De stad had zich in de jaren vóór de omwenteling steeds tegen het herstel van het stadhouderschap verzet, doch behoorde nu niet langer tot de tegenstrevers van het Oranjabewind. Dat laatste kon overigens ook van andere steden gezegd worden die de bakens hadden verzet. Desondanks vonden daar wel wetsverzetten plaats, waarbij aanvullende afspraken over de toekenning van benoemings- en recommandatierechten aan de stadhouder de Oranjemacht ook voor de toekomst moesten garanderen. Dat was immers ook de achtergrond van de ingreep in Amsterdam, dat met een beroep op een oud privilege tot dusver met succes een blijvende stadhouderlijke inmenging in de samenstelling van het stadsbestuur had weten te voorkomen, maar nu in een mondelinge toezegging enige invloed op de keuze van burgemeesters en schepenen moest toestaan.

In Haarlem, waar de belastingheffing op veel weerstand stuitte, kwam het begin 1750 nog tot een regelrechte opstand van eenvoudige schutters, toen zij uit de aanwezigheid van als burgers vermomde soldaten en vervolgens uit het

binnentrekken van een afdeling ruiters terecht de conclusie trokken, dat er een militaire ingreep op handen was. Tijdens een tumultueuze bijeenkomst op het stadhuis wierp één der burgerleiders de burgemeesters voor de voeten, dat de privileges nog steeds niet waren gepubliceerd. Het stadsbestuur zou bovendien alle schutters naar hun oordeel over het belastingstelsel moeten vragen. In een door gecommiteerden opgesteld verzoekschrift stond de belastingkwestie centraal: men wilde een vorm van personele aanslag en eiste opnieuw publieke verkoop of belasting van de stedelijke ambten. Aan de stadhouder zou de functie van 'opper en generaal-financier' moeten toevallen. Ook hier maakte Willem IV aan elk burgerprotest een eind door inzet van het leger en arrestatie der gecommiteerden. De schutterij werd op non-actief gesteld en ruim twee jaar later drastisch gereorganiseerd. De krijgsraad, die zich een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van de stadsregering had aangemeten, zich zelfs eenmaal als een 'burgervertegenwoordiging' tot de burgemeesters had gewend en geporteerd was voor aanstelling door de stadhouder, werd door het stadsbestuur de laan uitgestuurd.

De nadruk op de gebeurtenissen in Amsterdam⁷ heeft de historiografie een eenzijdig accent gegeven. Het aldus ontstane beeld is mede bepaald door de eenzijdigheid van het gebruikte bronnenmateriaal: regenten en hof staan centraal, de burgers en vooral hun leiders figureren nagenoeg uitsluitend in een volstrekt ondergeschikte relatie, als marionetten in een machtsspel. Hoewel een andere benadering en andersoortig bronnenmateriaal de burgerbeweging meer recht zou doen, kan niet ontkend worden dat het Oranjabewind politieke invloed wenste te verkrijgen in Amsterdam en tot dat doel de onlusten gebruikte. Andere Hollandse steden, die niet over een privilege als dat van Amsterdam over de aanstelling van de magistraat beschikten, toonden een grotere bereidheid om invloed van het hof te accepteren, ook al ging dat vaak niet van harte. De burgerbewegingen in de verschillende Hollandse steden dienen in hun eigen sociaal-politieke context te worden geplaatst. Pas dan is het mogelijk zowel de verschillen als de overeenkomsten aan te geven. In het bovenstaande is alle aandacht uitgegaan naar de politieke dimensie. De staatkundige eisen vertonen een grote mate van overeenkomst, niet alleen binnen Holland maar ook in vergelijking met de noordelijke gewesten. Al ageerden de Ommelander boeren en Drentse eigenerfden vanuit een totaal andere achtergrond, ook zij wensten een verbreding van de oligarchie door politieke invloed op te eisen.

7 Over de Amsterdamse beroeringen verscheen een aantal monografieën. Naast dissertaties van F.G. Slothouwer (1875) en N.J.J. de Voogd (1914) kunnen genoemd worden het reeds vermelde werk van P. Geyl, *Revolutiedagen te Amsterdam* (zie noot 6) en A. Porta, *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam 1702-1748* (Assen 1975).

Voor het verklaren van de burgerbewegingen zijn in de tijd zelf vaak complot-theorieën verkondigd, die hun neerslag hebben gevonden in de geschiedschrijving.⁸ Hofkringen, uit de macht gestoten regenten, Engelse agenten en geld zouden ook in 1747 en volgende jaren het volk tot actie hebben aangezet - de Patriotten maakten er graag gebruik van om uit te leggen, dat zij met het *canaille* van 1748 niets van doen hadden. Het beeld der burgerlijke beroeringen wordt daardoor echter sterk vertekend, vooral omdat dergelijke opvattingen een ontkenning inhouden van het bestaan van eigen, onafhankelijke drijfveren, die de burgers tot handelen aanzetten. Maarten Prak heeft met betrekking tot de stedelijke opstandigheid in enkele studies op dit aspect de aandacht gevestigd en in dit verband van een eigen ideologie gesproken, waarvan de wortels tot de late Middeleeuwen teruggaan. Hij heeft dit ideologische moment in het voetspoor van Heinz Schilling als 'stedelijk republicanisme' gekenschetst.⁹

De geijkte, contemporaine term waarmee de stadsbevolking werd aangeduid, was: burgers en ingezetenen. De burgers waren zij, die in het bezit waren van het burgerrecht en aan dit poorterschap bepaalde rechten konden ontleen, die aan ingezetenen en vreemdelingen ('bijwoonderen') waren onttrokken. Met dat burgerschap was een duidelijk sociale connotatie verbonden: de burgerij, met de schutterij als organisatievorm, voelde zich ver verheven boven 'het gemeen', 'het grauw', waarvan oproerigheid meestal als bedreigend voor de sociale orde werd ervaren, soms echter (zoals in Leiden en Haarlem tijdens de plundering der pachtershuizen in 1748) kon worden gebruikt om de eigen grieven tegen de bestuurlijke elite kracht bij te zetten.

In de politieke grieven van de burgerij kwamen duidelijke vormen van burgerlijk verzet samen. Men richtte zich tegen de tot een rigide oligarchie verworden bestuurselite van de stad, die in haar beheersing van het financieel-fiscale stelsel en van de distributie der stedelijke ambten het eigen profijt liet prevaleren boven de belangen der burgers. Daarom verlangden dezen herziening van het fiscale bestel en controle op de besteding der inkomende middelen, en daarom wensten zij publieke veiling der vrijkomende ambten of een stelsel van belasting op ambten. De andere vorm was gebaseerd op de oude gedachte van stedelijke autonomie, die door het eigen belang der bestuurlijke elite bedreigd werd. Geruchten over een op handen zijnde militaire ingreep stuwden in tal van steden de spanning tussen stadsbestuur en schutters naar een hoogtepunt. Voor het karakter van dit burgerlijk verzet zij hier verwezen naar de belangwekkende resultaten van het onderzoek van Marc Boone en Maarten

8 Zie het werk van C.H.E. de Wit, vooral diens *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat* (Oirsbeek 1974); voorts: A. Porta, *Joan en Gerrit Corver* 196-268.

9 Maarten Prak, 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 165-173. H. Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen 'Republikanismus'? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums', in: H. Koenigsberger ed., *Republiken und Republikanismus, 15. bis frühes 17. Jahrhundert* (München 1988) 101-143.

Prak, die het protest niet alleen in de historische ontwikkeling in de Nederlanden doch tevens in een Europese context plaatsen en daarmee het stedelijk burgerverzet een nieuw kader hebben gegeven.¹⁰

De rechtvaardiging van hun eisen meenden de burgers te kunnen vinden in oude handvesten en privileges, waarin hun rechten als burgers zouden zijn neergelegd. Daarom verlangden zij niet alleen handhaving maar ook publikatie, opdat zij hun rechten aan de weet zouden kunnen komen en hun controlerende taak konden vervullen. Hierbij speelde de herinnering aan de jaren van de Opstand, waarin bij wijze van uitzondering aan de schutterij politieke invloed was toegekend, een duidelijke rol.¹¹

Van waarachtig democratisch besef, gericht op politieke invloed van de gehele bevolking, was bij de protestbewegingen omstreeks het midden van de achttiende eeuw geen sprake, noch bij de stedelijke burgerij, noch bij de eigenerfde boeren op het noordelijke platteland. Men was gevangen in de vanuit het verleden geïnspireerde idealen van de eigen sociale groep. Democratische noties behoorden toe aan een toekomst, die nog ver achter de horizon lag. Een "dageraad der democratie" was omstreeks het midden van de achttiende eeuw nog niet zichtbaar.

10 Zie hun bijdrage in Jan Lucassen en Karel Davids ed., *A Miracle mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (verschijnt in 1994 bij Cambridge U.P.).

11 J.J. Woltjer, 'Dutch privileges, real and imaginary', *Britain and the Netherlands V* (Den Haag 1975) 19-35; J. Roelevink, 'Perkamenten blindgangers? Patriotten, prinsgezinden en de archieven van hun overheden', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt ed., *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam 1988) 71-81.

Calvin. Uit: Roland H. Bainton, *Concerning Heretics*.